

ІСТОРИЧНИЙ АНАЛІЗ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ПРО КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИЙ ЗАХИСТ ОХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

HISTORICAL ANALYSIS OF THE LEGISLATION OF UKRAINE ON CRIMINAL PROTECTION OF SECURITY ACTIVITIES

Сийплові М.В.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права і процесу
Ужгородського національного університету*

У статті розглядаються історичні етапи розвитку законодавства України про кримінально-правовий захист правоохоронної та державної і недержавної охоронної діяльності. Наголошується на тому, що державою у всі часи приділялася особлива увага охороні певних фізичних осіб: керівників держави, чиновників найвищої ланки, правоохоронців тощо. Вказується на те, що криміналізація суспільно небезпечних діянь, які посягають на встановлений порядок здійснення охоронної діяльності, зумовлена разом з іншими й історичними чинниками. Зазначається, що майже у всі часи існування держави нею приділялася особлива увага кримінально-правовому захисту правоохоронної, державної та недержавної охоронної діяльності. Тому криміналізація таких суспільно-небезпечних діянь, окрім інших, відповідає і історичним чинникам. Безцінний історичний досвід (як позитивний, так і негативний) у цій сфері повинен бути обов'язково врахований під час розроблення, прийняття і застосування кримінального законодавства, яке передбачає відповідальність за злочини у сфері державної і недержавної охоронної діяльності. На основі проведеного аналізу етапів розвитку законодавства України про кримінально-правовий захист охоронної діяльності зроблено висновок про необхідність подальшого пошуку шляхів удосконалення кримінально-правового захисту правоохоронної та державної і недержавної охоронної діяльності, створення єдиної, діючої державної адміністративної, кримінально-правової і кримінологічної політики, що дала б змогу ефективно здійснювати охоронні функції спеціальних суб'єктів, а також запобігання суспільно небезпечним діянням у сфері охоронної діяльності.

Ключові слова: охоронна діяльність, правоохоронна діяльність, вартова охорона, поліцейська діяльність, відомча поліція, кримінальна відповідальність.

The author of the article studies the historical stages of the development of Ukrainian legislation on criminal and legal protection of law enforcement, state and non-state security activities. It is emphasized that the state at all times paid special attention to the protection of certain individuals: government leaders, senior officials, law enforcement officers, etc. It is indicated that the criminalization of socially dangerous acts that encroach upon the established order of the implementation of security activities is due to historical factors along with others. Thus, the Criminal Code of the USSR of 1960, which was in force until 2001, contained a number of Articles that stipulated liability for crimes that had encroached on public relations within the protection of certain individuals, their lives and health from unlawful encroachments. In particular, it provided a strict liability for encroachments on life of persons who had a certain status and who were granted with state protection, namely the assault on the life of a statesman; representative of a foreign state; murder committed in relation to the performance of official or public duty by the victim; an attack on the life of a judge and an employee of a law enforcement agency, a member of a public organization on the protection of public order. The killing and serious bodily harm while being in excess of the limits of the necessary defense or measures necessary for the apprehension of an offender were admitted as crimes in mitigating circumstances. Crimes related to official ones like: abuse of authority; negligence, etc. were in the separate Section. Only after the entry into force of the Criminal Code of 1960, it was supplemented by the norms of liability for officials. Most of these norms with certain amendments were included into the criminal law of our country in 2001. It is emphasized that in almost all times of its existence the state paid special attention to criminal-law protection of law enforcement, state and non-state security activities. Therefore, the criminalization of such socially dangerous acts, among others, is consistent with historical factors. Invaluable historical experience (both positive and negative) in this area must be taken into account in the development, adoption and application of criminal law that provides for accountability for crimes in the field of public and non-government security activities.

Key words: security activity, law enforcement activity, guard security, police activity, departmental police, criminal liability.

Постановка проблеми. Правоохоронна діяльність і її окремий напрям, охоронна діяльність, у всі часи потребували належного кримінально-правового захисту. Про це свідчить історичний аналіз відповідного законодавства. Кримінальне законодавство минулих часів у цій сфері було предметом дослідження таких науковців, як О.І. Чистяков, В.В. Рибников, Г.В. Алексушин, В.Д. Гончаренко, А.І. Рогожин, О.Д. Святоцький, В.Я. Тацій та інші. Роботи цих учених були присвячені переважно історичному аналізу законодавства про кримінальну відповідальність за злочини у сфері саме правоохоронної діяльності.

Метою статті є здійснення історичного аналізу відповідного законодавства, яке передбачало кримінальну відповідальність саме за злочини у сфері здійснення державної та недержавної охоронної діяльності.

Виклад основного матеріалу. Ще до утворення державності в Київській Русі діяло звичаєве право, яке було більше приватним, ніж публічним. Шкода, яка заподіювалася, сприймалася не як загроза правопорядку, а як внутрішня справа між правопорушником і потерпілим. Правоохоронна (охоронна) діяльність для членів роду не була такою актуаль-

ною через існування колективної форми власності общини та міцні внутрішньо-родові зв'язки. Життя і власність піддавалися загрозі лише від представників іншої родової общини, загарбників. Тому для охорони родового майна та життя членів общини формувалася «сторожа», до якої належали переважно підлітки або престарілі, а ще міцні общинники, покалічені воїни. Уже в перших державних утвореннях східних слов'ян (VI–VIII ст.), пізніше у Київській Русі, функції поліції, а також суду, виконувалися дружиною – озброєним, професійно навченим військом на чолі з князем. Проте для дружини правоохоронна діяльність не була основною: «Вона була основою армії і супроводжувала князя у його походах, займалася збиранням дані («полюддя»), що, власне, і займало абсолютну більшість часу» [1, с. 7–9]. Принаймні до 1054 р. (кінець правління Ярослава Мудрого) на Русі була поширена кровна помста, що вказує на слабкість держави у правоохоронній сфері. Після Ярослава сини його скасували кровну помсту і встановили за вбивство відкупатися. Як стверджував А. Куніцин, давньоруські закони передбачали можливість самосуду за завдану шкоду. У праві особистої помсти відчувався вплив германських народів (варягів) на розвиток слов'янської держави і права. Право на самосуд у цих народів мала тільки вільна особа, тільки потерпілий чи його кровний родич і тільки за важку образу (підпал, пограбування, вбивство) [2, с. 54].

У XIV–XVI ст. ст. основна частина українських земель перебувала під владою Великого князівства Литовського, а потім Речі Посполитої. Основним джерелом права у цей період були Литовські статuti, які діяли у трьох редакціях (1529 р., 1566 р., 1588 р.). У Литовських статутах уже не було рудиментів Руської правди у сфері судочинства. Держава поступово монополізувала функцію правосуддя. Абсолютна більшість справ мала розглядатися в судах, і різні форми самосуду, включно із кровною помстою, втратили своє значення. Водночас функція розслідування правопорушень залишалася особистою справою потерпілого. У Великому князівстві Литовському не було поліції як такої. Для підтримання громадського спокою і правопорядку впродовж XIII–XV ст. ст. використовувався переважно інститут індивідуальних доручень, які давалися главою держави наближеним до нього особам. Вони несли персональну відповідальність за їх виконання.

Польське кримінальне право містило декілька обставин, які виключали караність діяння. За статутами Великого князівства Литовського, до них належали необхідна оборона та крайня необхідність. «Право на необхідну оборону визнавалося за будь-якою особою, що зазнала нападу. Для звільнення від покарання досить було довести першість вчинення агресивних дій потерпілим» [3, с. 29]. Також не підлягали покаранню посадові особи, які позбавили життя злочинця, який чинив опір. Найнебезпечнішим злочином був замах або вбивство польського короля.

Поступово українські землі переходили під контроль Московського царства. Із розвитком дер-

жави змінювалося і ставлення до боротьби зі злочинністю. Прийнятий у 1497 р. Судебник трактував поняття «злочин» уже не як «образу», а як дію проти інтересів держави. В 1501–1505 рр. у Москві за указом Івана III було створено пожежно-сторожову охорону: на виїздах із міста було споруджено застави з решітками. На ніч вулиці закривали, і ходіння по місту вночі було заборонено (за це карали батогами або саджали в тюрму). На заставах цілодобово чергували городяни по одному від 10 дворів. Кожен повинен був надавати їм допомогу у разі небезпеки. Той, хто чув заклики про допомогу і не допоміг, «карався батогами нещадно». Охорону безпеки у містах було також покладено на городничих, яким були підпорядковані об'їжджаючи голови.

У 1649 р. цар Олексій Михайлович видав «Наказ о градском благочинии». За ним, у Москві, а пізніше і в інших містах, «для збереження від вогню і всякого злодійства» залучалися для чергування «об'їжджаючи голови», які разом із десятниками, призначеними з місцевого населення, повинні були з рогатинами, сокирами «по вулицях і провулках день і ніч ходити і берегти міцно, щоб на вулицях і провулках бійки, грабежу, і корчми і тютюну та іншого якого злодійства... не було» [4, с. 10]. Тоді ж було прийнято Соборне уложення 1649 року, яке містило декілька статей, які посягали разом з іншими об'єктами на встановлений порядок здійснення охоронної діяльності [5, с. 107]. Ним встановлювалася кримінальна відповідальність за образу службових осіб (ст. 93). У ст. ст. 133–135 передбачали своєрідну форму кримінально-правових відносин. Якщо одна особа загрожувала вбивством іншій, то остання могла звернутися до державних органів за захистом. При цьому складався спеціальний документ із попередженням тому, хто загрожує про наслідки такої поведінки. Якщо вбивство вчинялося, винний підлягав смертній карі та великому штрафу. Смертна кара застосовувалася і щодо підбурювача до таких дій. Ст. 202 була аналогічною попереднім, але мала певні особливості. Вона визначала, що особа, яка погрожує вбивством, передається на поруки. Якщо винний не знайшов тих, хто за нього може поручитися, він карався тюремним ув'язненням. Цікавою є ст. 16 Уложення. Вона встановлює обов'язок залежних людей, слуг надавати допомогу своїй господині у разі замаху на її честь, життя та здоров'я. Недостатня активність слуг у захисті своєї господині, тим більше пособництво злочинцям, каралося смертною карою. Слуга, який вчинив вбивство під час захисту інтересів свого господаря, відповідальності не ніс. За це відповідав той, кому він служив. Якщо це було зроблено без відома останнього, слуга карався смертною карою. Передбачалася також відповідальність за образу окремих державних службовців, зокрема стрільців (ст. 3 Уложення).

Регулярна професійна поліція почала формуватися за часів Петра I. Мережа поліцейських органів розвивалася і по горизонталі, і по вертикалі. Запрошений консультант – відомий учений та філософ Г. Лейбніц радив Петру I створити поліцію на

зразок поліції Західної Європи як централізовану розгалужену систему. 25 травня 1718 р. було видано Указ «Пункти, дані Санкт-Петербурзькому Генерал-Поліцмейстеру». Цей документ був одним із найважливіших за петровської епохи. За ним відбулося формування регулярної поліції й утворено посаду Генерал-Поліцмейстера, який очолював поліцейську канцелярію. Поряд зі штатними службовцями до несення поліцейської повинності залучалися нічні караульні від міських домовласників [6, с. 15]. Причина того, що до виконання поліцейських функцій продовжувало залучатися населення, полягала у малочисленності поліцейських.

Петром I також був введений у дію Артикул воїнський 1715 року. Цей Артикул містить поряд із кримінально-правовими нормами норми, які регламентують поведінку військовослужбовців. Окремі його кримінально-правові норми передбачали відповідальність за порушення, пов'язані з охоронною діяльністю. Артикул 205 встановлював суворе покарання до засуджених осіб, які здійснювали опір конвою. При цьому конвой міг убити останніх, окрім випадків, коли вони були державними злочинцями і їх слід було зберегти для слідства та суду.

У 1845 році було прийнято Уложення про покарання кримінальні та виправні – перший кодифікований нормативно-правовий акт у сфері кримінального права. У ньому чітко були сформовані умови правомірної необхідної оборони [7, с. 195]. Ст. 299 передбачала покарання у вигляді штрафу та арешту у разі не виконання законних вимог поліцейських або інших осіб, які охороняли громадський порядок. Встановлювалася також кримінальна відповідальність за образу насильницькими діями поліцейських чинів та інших осіб, які допомагали останнім. Разом із цими злочинами встановлювалася кримінальна відповідальність за перевищення влади чи службових повноважень, зловживання владою та службову недбалість. Ст. ст. 475–488 Уложення були присвячені злочинам, які вчиняються поліцейськими чинами різних рівнів. Зокрема відповідальності підлягали працівники поліції за потурання у злочині; за неповідомлення про вчинення злочину; за неналежне виконання своїх службових обов'язків, що призвело до втечі з-під варти затриманого; за насильство над затриманими особами тощо.

Реформування кримінального законодавства у Російській імперії надалі виявилось у розробленні і затвердженні у 1864 році «Статуту про покарання, які накладаються мировими суддями». Цей нормативно-правовий акт відрізнявся від попередніх і більше відповідав новим політичним та економічним умовам існування тодішнього суспільства. Разом з іншими устав передбачав кримінальну відповідальність за невиконання законних вимог поліцейської влади, опір поліцейському та його образу [8, с. 398–399].

Від 30-х років XVIII сторіччя починає створюватися відомча поліція. Уперше у 1734 році в м. Єкатеринбург під час управління гірничозаводською промисловістю були створені такі підрозділи, у функції

яких входила і охоронна діяльність [9, с. 54]. В імператорській Росії отримала законодавче регулювання недержавна охоронна діяльність. Поліція царської Росії в XIX – на поч. XX ст. поділялася на державну, відомчу та приватну.

У Російській імперії наприкінці XIX ст. також набуває поширення діяльність добровільної народної охорони (аналог ДНД). Першу в імперії народну дружину було створено у Москві напередодні коронації царя Олександра III. Її чисельність становила 20 тис. чоловік. Народну дружину застосовували для охорони громадського порядку у місті під час знаходження там імператора та проведення масових заходів [10, с. 86].

Революційна ситуація наприкінці XIX сторіччя змусила владу переглянути чинне кримінальне законодавство. Своім Указом від 22 березня 1903 року імператор Микола II затвердив проект Кримінального уложення. У ньому суттєво збільшилася кількість злочинів і покарання за них стало більш істотним. Укладачі «Кримінального уложення» 1903 року значно розширили коло державних злочинів, зокрема встановивши сувору кримінальну відповідальність за злочини проти священної особи імператора і членів імператорського дому, тобто до особливо охоронюваних осіб. Згідно зі статтями III «Уложення» була встановлена відповідальність за посягання на життя, волю, недоторканність імператора. Кримінальна відповідальність також передбачалася за посягання на життя і здоров'я імператриці та спадкоємця престолу [11, с. 42–44].

Ст. 455 Уложення встановлювала відповідальність за вбивство за обтяжуючих обставин, якими виступали разом з іншими: посадової особи під час виконання нею своїх службових обов'язків; когось із чинів караулу, що охороняє імператора чи членів імператорського дому, а також часового такого караулу. Ст. 456 визнавала окремим потерпілим від убивства керівника іноземної країни. У ст. 459 визначалися ознаки вбивства під час перевищення меж необхідної оборони. Перевищенням визнавалися випадки, коли особа захищалася від усіх злочинів, окрім посягання на життя та на згвалтування.

У Кримінальному уложенні 1903 року містилося кілька злочинів, які посягали на здоров'я осіб, що займалися разом з іншими видами правоохоронної й охоронною діяльністю. Ст. 471 встановлювала відповідальність за завдання тяжкого тілесного ушкодження за обтяжуючих обставин, якщо воно було вчинено щодо посадової особи під час виконання нею своїх службових обов'язків; когось із чинів караулу, що охороняє імператора чи членів імператорського дому, а також часового такого караулу. У свою чергу, ст. 472 Уложення визначала посилену відповідальність за завдання тяжкого тілесного ушкодження главі іноземної держави. Ст. 473 висувала аналогічні вбивству умови у разі завдання тяжких тілесних ушкоджень під час перевищення меж необхідної оборони.

Встановлювало Уложення відповідальність і за службові злочини. Наприклад, ст. 636 визначала, що

службовці, які вчиняють дії, що не входять в їхню компетенцію, визначену законом, або вчиняють певні дії без дозволу відповідної влади, підлягають відповідальності за перевищення влади. Кваліфікуючими ознаками цього злочину були велика шкода та застосування насильства під час вчинення таких дій. До таких осіб стаття відносила поліцейських та інших охоронців. Ст. 643 встановлювала кримінальну відповідальність правоохоронців. Зокрема, особа, яка за своїми обов'язками повинна була попереджувати та запобігати злочинам, не вчинила необхідних дій за наявності доказів такої діяльності та каралася тюремним ув'язненням. Якщо такі дії були здійснені щодо тяжких злочинів, встановлювалося покарання у вигляді каторги строком до восьми років.

Прийшовши до влади, більшовики зруйнували систему правоохоронних органів і недержавних суб'єктів забезпечення безпеки, що були створені в Російській імперії. 28 жовтня (10 листопада) 1917 р. Наркомат внутрішніх справ видав Постанову «Про робочу міліцію». Цим документом більшовики прагнули створити принципово нову модель поліції, побудованої за типом муніципальної. Робоча міліція об'єднувала в собі і державні, і недержавні риси.

Під час громадянської війни (1917–1922 рр.) практикувалось створення добровільних дружин для допомоги військовим загонам і загонам міліції. Формально вони називалися добровільними, але фактично формувалися примусово: одна людина від десяти дворів. Дружина перебувала в підпорядкуванні міліції. Дружинники могли нести службу з охорони свого населеного пункту, але їм могли бути поставлені й інші завдання. Кожному дружинникові видавалося посвідчення за підписом начальника міліції та пов'язка на ліву руку з літерою «Д». Під час набору в дружину насамперед зверталася увага на політичну благонадійність.

З перших місяців існування влада більшовиків ставила завдання придушити опір режиму і знизити рівень злочинності. Ними були створені «особливі робочі комітети», які боролися зі злочинністю, виносили постанови про притягнення до кримінальної відповідальності. Істориками наводиться одна з постанов, в якій встановлювалося, що затриманий на місці вчинення злочину або під час облави підлягав розстрілу на місці [12, с. 191].

Із запровадження нової економічної політики влада зрозуміла, що для забезпечення законності потрібно розробити і впровадити нове законодавство про кримінальну відповідальність. 15 вересня 1922 року було затверджено і впроваджено Кримінальний кодекс УРСР. У цьому кодексі було закріплено низку статей, які стосувалися злочинів, що вчиняються у сфері охоронної та правоохоронної діяльності. Ст. 145 та 152 як злочин передбачали вчинення вбивства та завдання тяжкого тілесного ушкодження під час перевищення меж необхідної оборони чи заходів, необхідних для затримання злочинця. Ст. 106 визначала ознаки перевищення влади, тобто вчинення посадовою особою дій, які явно виходять за межі наданих їй прав і повнова-

жень. Кваліфікуючими ознаками цього злочину було застосування насильства, зброї або дій, які мають ознаки мучення чи образи потерпілого. Ст. 107 встановлювала відповідальність за бездіяльність влади, тобто не виконання її представником обов'язків зі служби. Ст. ст. 86 та 88 передбачали відповідальність за опір окремих громадян представникам влади під час виконання ними покладених обов'язків або примус до виконання явно незаконних дій, які пов'язані з вбивством, завданням ушкоджень або насильством над представником влади, та за публічну образу окремих представників влади під час виконання ними своїх службових обов'язків [13, с. 31–32].

Кримінальний кодекс 1927 року розширив коло посадових злочинів і дав законодавче визначення поняття такого злочину. Зросла кількість злочинів, за які була передбачена смертна кара. Також з'явилася зловісна ст. 54 («ворог народу»). Разом з іншими була введена кримінальна відповідальність за невиконання законного розпорядження міліціонера на посту.

У 50-х роках ХХ сторіччя було проведено ґрунтовну роботу щодо упорядкування кримінального покарання, внаслідок якої Верховна Рада УРСР 28 грудня 1960 року затвердила Кримінальний кодекс УРСР і постановила ввести його в дію з 1 квітня 1961 року. Цей кодекс діяв до 2001 року. Він мав у собі мав низку статей, які передбачали відповідальність за злочини, які посягали на суспільні відносини в сфері охорони певних осіб, їхнє життя та здоров'я від протиправних посягань [14]. Зокрема, він передбачав сувору відповідальність за посягання на життя осіб, які мають певний статус та яким надається державна охорона, зокрема посягання на життя державного діяча; представника іноземної держави; вбивство, вчинене у зв'язку з виконанням потерпілим службового або громадського обов'язку; посягання на життя судді та працівника правоохоронного органу, члена громадського об'єднання з охорони громадського порядку. Злочинами за пом'якшуючих обставин визнавалося вбивство та завдання тяжких тілесних ушкоджень під час перевищення меж необхідної оборони чи заходів, необхідних для затримання злочинця. В окремому розділі були зібрані злочини, які належать до службових: зловживання владою повноважень; халатність тощо.

Уже після введення в дію КК 1960 року він був доповнений нормами про відповідальність службових осіб або службовими повноваженнями; перевищення влади чи службових осіб за невиконання заходів безпеки щодо осіб, узятих під варту, та розголошення відомостей про заходи безпеки щодо осіб, узятих під варту. Окремі статті встановлювали кримінальну відповідальність за створення не передбачених законом воєнізованих формувань і груп; посягання на життя працівника правоохоронного органу та іншим особам у зв'язку з виконанням ними службових обов'язків, опір представнику правоохоронного органу; образа таких осіб під час виконання ними своїх службових обов'язків; погрози вбивством чи знищенням майна; втручання в діяльність представників правоохоронних органів та інші. Вперше в кримінальному

законодавстві нашої країни була введена відповідальність за злочинно-недбале ставлення особи до охорони державного або колективного майна (ст. 91). Об'єктивна сторона цього характеризується злочинно-недбалим ставленням особи, якій доручено зберігання або охорону державного чи колективного майна, до своїх обов'язків, що потягло розкрадання, пошкодження або знищення цього майна у великих розмірах, за відсутності ознак службового злочину. Цей злочин карався позбавленням волі на строк до двох років або виправними роботами на той же строк. Більшість цих норм із певними змінами були включені в кримінальне законодавство нашої країни 2001 року.

Висновки. Підбиваючи підсумки, слід зазначити, що майже у всі часи існування держави нею приділялася особлива увага кримінально-правовому захисту правоохоронної, державної і недержавної охоронної діяльності. Тому криміналізація таких суспільно-небезпечних діянь, окрім інших, відповідає і історичним чинникам. Безцінний історичний досвід (як позитивний, так і негативний) у цій сфері повинен бути обов'язково урахований під час розроблення, прийняття і застосування кримінального законодавства, яке передбачає відповідальність за злочини у сфері державної і недержавної охоронної діяльності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Рыбников В.В., Алексушин Г.В. История правоохранительных органов отечества : учеб. пособие. Москва : Щит-М, 2008. 294 с.
2. Куницын А. Историческое изображение древнего судопроизводства в России : монография. Санкт-Петербург : Тип. Второго Отд-ния Собств. е.и.вел. канцелярии, 1843. 161 с.
3. Статути Великого князівства Литовського : у 3 т. / за ред. С.В. Ківалова, П.П. Музиченка, А.Г. Панькова. Одеса : Юрид. літ-ра, 2002. Т. 1. Статут Великого князівства Литовського 1529 р. 464 с.
4. Мулукаев Р.С., Малыгин А.Я., Епифанов А.Е. История отечественных органов внутренних дел : учеб. для вузов. Москва : NOTA VENE Медиа Трейд Компания, 2005. 336 с.
5. Российское законодательство X–XX веков : у 9 т. / под общ. ред. О.И. Чистякова. Москва : Юрид. лит-ра, 1985. Т. 3. Акты Земских соборов. 482 с.
6. Курицын В.М., Мулукаев Р.С., Коряков В.П. История полиции дореволюционной России (сборник документов и материалов по истории государства и права) : учеб. пособие. Москва : МВШМ МВД СССР, 1982. 94 с.
7. Российское законодательство X–XX веков : у 9 т. / под общ. ред. О.И. Чистякова. Москва : Юрид. лит-ра, 1988. Т. 6. Законодательство первой половины XIX века. 432 с.
8. Российское законодательство X–XX веков : у 9 т. / под общ. ред. О.И. Чистякова. Москва : Юрид. лит-ра, 1988. Т. 8. Судебная реформа. 502 с.
9. История полиции России. Краткий исторический очерк и основные документы : учеб. пособие / Курицын В.М., Альхменко В.В., Корянови В.П. и др. Москва : Щит-М, 1999. 200 с.
10. Невский С.А., Сычев Е.А. Участие населения в охране правопорядка в Российской империи. *Историческая и социально-образовательная мысль*. 2011. № 1–2 (7). С. 84–91.
11. Новое уголовное уложение от 22.03.1903 года: издание неофициальное. Санкт-Петербург : Издание Каменноостровского Юридического Книжного магазина В.П. Анисимова, 1903. 241 с.
12. Історія держави і права України : підручник : у 2 т. Т. 1 / кол. авторів: В.Д. Гончаренко, А.Й. Рогожин, О.Д. Святоцький та ін. ; за заг. ред. В.Я. Тація, А.Й. Рогожина, В.Д. Гончаренка. Київ : Видав. дім «Ін Юре», 2003. 656 с.
13. Уголовный кодекс 1922. Харьков : Изд-е Наркомюста, 1922. 227 с.
14. Кримінальний кодекс України 1960 року. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2001-05> (дата звернення: 08.11.2018).